

התנאים להיתר הברירה

בברייתא שהובאה בגמרא (עד ע"א) נאמרו עקרונות הלכתיים שתומים בעניין ברירה, והאמוראים הציעו חמש הצעות שונות לפירוש הברייתא. להלן תמצית הסוגיה:

תנו רבנן: היו לפניו מיני אוכלין – בורר ואוכל, בורר ומניח. ולא יברור, ואם בירר חייב חטאת. מאי קאמר?

אמר עולא: הכי קאמר: בורר ואוכל – לבו ביום; ובורר ומניח – לבו ביום. ולמחר לא יברור, ואם בירר חייב חטאת. מתקיף לה רב חסדא: וכי מותר לאפות לבו ביום? ! וכי מותר לבשל לבו ביום? !

אלא אמר רב חסדא: בורר ואוכל – פחות מכשיעור; בורר ומניח – פחות מכשיעור. וכשיעור – לא יברור, ואם בירר חייב חטאת. מתקיף לה רב יוסף: וכי מותר לאפות פחות מכשיעור? !

אלא אמר רב יוסף: בורר ואוכל – ביד; בורר ומניח – ביד. בקנון ובתמחוי לא יברור, ואם בירר פטור אבל אסור. ובנפה ובכברה לא יברור, ואם בירר חייב חטאת. מתקיף לה רב המנונא: מידי קנון ותמחוי קתני? !

אלא אמר רב המנונא: בורר ואוכל – אוכל מתוך הפסולת; בורר ומניח – אוכל מתוך הפסולת. פסולת מתוך אוכל לא יברור, ואם בירר חייב חטאת. מתקיף לה אביי: מידי אוכל מתוך פסולת קתני? !

אלא אמר אביי: בורר ואוכל – לאלתר; ובורר ומניח – לאלתר. ולבו ביום לא יברור, ואם בירר נעשה כבורר לאוצר וחייב חטאת. אמרוה רבנן קמיה דרבא, אמר להו: שפיר אמר נחמני¹.

כבר בהתבוננות ראשונית ניתן להבחין ששתי ההצעות הראשונות (של עולא ושל רב חסדא) נדחות בטענות ענייניות מאחר שהן מנוגדות להלכה הסבירה, ואילו שתי ההצעות הבאות (של רב יוסף ושל רב המנונא) נדחות בטענות צדדיות מאחר שלשון הברייתא אינה תואמת אותן. אין בסוגיה התנגדות הלכתית מהותית לשתי העמדות הללו. ההצעה החמישית (של אביי) מתקבלת למסקנה, הן מבחינת ההלכה האמורה בה והן מבחינה הפרשנות שלה לברייתא.

1 נחמני הוא אביי. לענייננו נתמקד רק בפסק ההלכה אך מומלץ לעיין בפירוש רש"י על הסוגיה כולה.

לאור זאת, מדברי הראשונים עולה כי אין מחלוקת מהותית בין שלוש ההצעות האחרונות ושלושן מתקבלות להלכה.

משמעות הדבר היא שהיתר הברירה מותנה בשלושה סייגים: אוכל מתוך פסולת, ביד ולאחר. מסקנה זו עולה גם מתוך צירוף שני דיונים נוספים העולים באותה סוגיה:

היו לפניו שני מיני אוכלין ובירר ואכל, ובירר והניח – רב אשי מתני: פטור; רבי ירמיה מדיפתי מתני: חייב. רב אשי מתני פטור, והא תני חייב? לא קשיא – הא בקנון ותמחוי, הא בנפה וכברה.

ופירשו מקצת הראשונים שלדעת רב אשי הבורר בנפה וכברה חייב אף אם עושה כן לאלתר. כלומר, ברירה לאלתר אינה מותרת אם היא לא נעשית ביד².

חזקיה אמר: הבורר תורמוסים מתוך פסולת שלהן חייב. לימא קסבר חזקיה אוכל מתוך פסולת אסור? שאני תורמוסים דשלקיה ליה שבעא זימני ואי לא שקלי ליה מסרח, וכפסולת מתוך אוכל דמי.

מדברי הגמרא עולה כי קיימא לן כחזקיה שאוכל מתוך פסולת מותר, ולא אסור אלא תורמוסים מפני שנחשב כפסולת מתוך אוכל.

בצירוף כל הנ"ל כתב ר' חננאל:

השמועה סלקא כאביי וכרב אשי וכחזקיה – שמעינן מדברי שלושן כי בורר ואוכל ביד, בורר ומניח ביד שרי; ולא כל היכא דבעי שרי אלא ברירת אוכל מתוך פסולת, אבל פסולת מתוך אוכל לא; והאוכל מתוך פסולת דשרי היינו לברור ולאכול או לברור ולהניח כדי לאוכלו לאלתר על השולחן כמו שפירשנו, אבל להניח שלא לאלתר לא. וזה שאמרנו כי מותר לברור ולאכול ולברור ולהניח לאלתר שרי – הני מילי ביד, אבל בקנון ותמחוי לא. ואם בירר – פטור אבל אסור. ובנפה וכברה דברי הכל אסור, ואם בירר נעשה כמי שבירר לאוצר בשוגג וחייב חטאת.

היוצא משיטת ר' חננאל הוא שבורר לבו ביום ולא לאלתר חייב גם אם ברר ביד, והוא הדין אם בורר פסולת מתוך אוכל. לעומת זאת, אם בורר אוכל מתוך פסולת ביד לאלתר – מותר. אם ברר בקנון ותמחוי³ פטור אבל אסור, ובנפה חייב חטאת.

כשיטת ר' חננאל כתבו רבים מן הראשונים (רי"ף, הרמב"ם, חכמי ספרד ועוד⁴).

2 עיין תוס', רמב"ן וראשונים נוספים על אתר.

3 ההבדל בין קנון ותמחוי לבין נפה וכברה יוסבר להלן.

4 ועיין באגלי טל (מרקד ה, ס"ק ו בהג"ה) שכתב שלדעת הרמב"ם אם בורר בקנון ותמחוי פטור בכל

משמעות ההיתרים

ביסוד ההיתר לברור אוכל מתוך פסולת ביד לאלתר מצינו שיטות שונות.

שיטת הרמב"ן

כפי שנראה להלן, התוס' הסבירו את ההיתרים השונים לברור בטענה שאין דרך ברירה באופנים הללו. בהתאם לשיטתם חידשו (עד ע"א, ד"ה בורר ואוכל) שכאשר האוכל מרובה על הפסולת מותר לברור אוכל מתוך פסולת כיוון שהרגילות היא לברור דווקא את הפסולת, ואילו כשהפסולת מרובה על האוכל מותר לברור פסולת מתוך אוכל כיוון שהרגילות היא לברור דווקא את האוכל. וכתב הרמב"ן על כך:

ולא מסתברא, דגבי שבת לעולם אסור לברור פסולת ולהניח אוכל. ואף על גב דתרווייהו דרך בורר נינהו, בשבת בהתיירא טרחינן באיסורא לא טרחינן. ומאן דטרח באיסורא ובירר הפסולת הוה ליה כבורר לאוצר, שהרי אין דעתו לאכול מה שבירר, ולפיכך חייב. (עד ע"א, ד"ה ואיכא דקשיא)

לדברי הרמב"ן הן ברירת אוכל מתוך פסולת והן ברירת פסולת מתוך אוכל היא דרך ברירה, וממילא ההיתר לברור בשבת דווקא אוכל מתוך פסולת אינו קשור לכך. לדבריו, טעם האיסור לברור פסולת מתוך אוכל הוא שאם בורר את מה שאין דעתו לאכול הרי זה כבורר לאוצר וחייב. ניתן למקד את כוונת הרמב"ן באחת משתי נקודות:

א. היתר ברירת אוכל מתוך פסולת הוא מפני שמדובר במעשה אכילה ולא בפעולת ברירה. הסבר זה מסתבר מאד בדעת הרמב"ן, שהרי גדר מלאכת בורר לשיטתו הוא ההפרדה, כפי שהתבאר בפרק הקודם, וכאשר אדם מוציא אוכל מתוך פסולת לשם אכילה לאלתר הוא אינו עוסק בהפרדה אלא באכילה. רק כשאדם מוציא פסולת מתוך אוכל הוא עוסק בהפרדה. ואמנם, כיוצא בזה מצאנו בפירוש בדברי הריטב"א:

והנכון, דכל שבורר לאחר זמן אפילו אוכל מתוך פסולת חשיב בורר, אבל בזה שעשה לשעתו לאכול מיד משמע ליה לרב המנונא כי כשנוטל האוכל לאוכלו אינו נראה כבורר אלא שנוטל מה שהוא רוצה לתת לפיו. (עד ע"א, ד"ה אבל)

לפי הבנה זו ברירת אוכל מתוך פסולת אינה מעשה ברירה כלל אלא מעשה אכילה.

ב. גם הוצאת האוכל מתוך הפסולת היא מעשה ברירה, אלא שכיוון שדרך הברירה הקלאסית עיקרה לשם אחסון ושמירה (=לאוצר), לכן אם אדם בורר לצורך אכילה מיידית אין זה דרך ברירה והדבר לא נאסר. במילים אחרות, המתיר לברירת אוכל מתוך פסולת הוא שאין זה מוגדר כ"דרך ברירה" שבמהותה נועדה לשם אוצר ושימור, אלא כברירה שבמהותה נועדה לשם צריכה ושימוש. לפי פירוש זה ההיתר לברור תקף רק כאשר ברור לגמרי שכוונת האדם היא לשם צריכה ושימוש וכשבורר בידיו אוכל מתוך פסולת ברור שכוונתו לצריכה. כשבורר פסולת מתוך אוכל הדבר עלול להיראות כברירה לאוצר ולכן אסור.

לאור דברינו הנ"ל בשיטת הרמב"ן יש מקום ללבן שאלה יסודית שעלתה לדיון בדברי הפוסקים: האם מותר לברור פסולת מתוך אוכל בשעת האכילה ממש?⁵ וז"ל ביאור הלכה:

ויש להסתפק אם שם בורר מונח דוקא כשבורר מקודם ומכין לאכול אלתר, אבל אם בעת האכילה גופא שאוחז בידו ורוצה לאכול מוציא הפסולת ומשליכו לא שייך בורר אף שעושה דבר זה קודם האכילה דזהו דרך מאכל; או דילמא לא שניא, אלא צריך להשליכו אחר שיאכלדוקא או שישליך מן האוכל עמו. (שיט, ד"ה הבורר)

לאור הנאמר עד כה בשני ההסברים שהצענו בדברי רמב"ן, נראה ברור שפעולה כזו נחשבת מעשה אכילה כיוון שזוהי דרכו של אוכל, וכן ברור לגמרי שאין מדובר בפעולת ברירה לשם נתינה באוצר. לפיכך מסתבר שיש להתיר ברירה כזו. אמנם, נראה שיש להבדיל בין שני מצבים יסודיים. כפי שניסחנו את השאלה עד כה, ההבדל בין האופן בו אסור לברור פסולת מתוך אוכל לבין המקרה הנידון בשאלה הוא בזמן הברירה; דהיינו, האם בורר לפני שמתיישב לאכול או בזמן האכילה עצמה. אולם, יש לבחון מצב נוסף. יש סוגי מאכלים שדרך אכילתם היא בסילוק הפסולת קודם הכנסתם לפה, כגון אכילת דגים שהנוהג הרגיל הוא להוציא האדרות או אכילת אבטיח שדרך לסלק את הגרעינים קודם ההכנסה לפה. במאכלים כאלו נראה שיש חילוק בין ההבנות השונות ביחס להגדרת מעשה אכילה: ברור שסילוק האדרת או הגרעינים אינו מעשה אכילה מצד

5 כוונתנו ב"שעת אכילה ממש" היא יותר מ"אלתר" כיוון שאין מדובר בהכנות לקראת אכילה קרובה אלא לברירה תוך כרי פעולת האכילה עצמה. עם זאת, מדובר קודם שמכניס את האוכל לפיו.

עצמו אף שהוא נעשה ליד השולחן, שהרי הוא רק משמש להכין את המאכל, אך מאידך אכן מדובר בדרך האכילה של הדג או האבטיח.

אם כן, יתכן שבמאכלים כאלו תהיה נפ"מ בין שני הטעמים בשיטת הרמב"ן: אם יסוד ההיתר בדבריו הוא שסילוק הפסולת הוא מעשה אכילה אזי במאכלים כאלו הברירה אינה מעשה אכילה, אך אם יסוד ההיתר הוא ברירה לשם צריכה ושימוש מידי מול ברירה לשם אחסון ואוצר אזי גם במאכלים כאלו הברירה תותר כיוון שהיא נעשית בשעת האכילה ממש⁶.

כתב הרמב"ן בחידושיו:

שאינן דרך ברירה בכך אלא כאוכל ומצא פסולת בחתיכה שהוא אוכל ומפריש פסולת מתוך אוכל הוא שמותר. (עד ע"א, ד"ה וכי מותר)

ובביאור הלכה הנ"ל דייק מכך שהרמב"ן מתיר ברירת פסולת מתוך אוכל בשעת האכילה⁷. מאידך, כתב הביאור הלכה להביא ראיה להפך מדברי הרא"ש:

דמים שיש בהם תולעים מותר לשתותן על ידי מפה בשבת ולא הוי כבורר ומשמר, דלא שייך בורר ומשמר אלא במתקן הענין קודם אכילה או שתייה שיהיה ראוי לאכילה או לשתיה שזהו דרך מלאכה, אבל אם בשעת שתייה מעכב את הפסולת שלא יכנס לתוך פיו אין זה מעין מלאכה ומותר. (תשובות הרא"ש, כלל כב, יט)

ודייק בביאור הלכה מכך שלא פירש הרא"ש בטעם ההיתר שמותר לבורר פסולת מתוך אוכל בשעת שתייה, שהדבר אסור⁸.

והנראה בעיני לעניין מעשה שהשיקול צריך להיות הנוהג הרגיל; כלומר, אם בחול המנהג הוא להפריד הפסולת מן האוכל קודם אכילתו אפשר שגם בשבת נראה את האדם העושה זאת כעוסק באכילתו ומותר, אך אם אין זו דרך אכילת

6 כתב הביאור הלכה בהמשך דבריו: "ומצאתי בספר ברכי יוסף שכתב שנחלקו בדבר מהר"י אבולעפיא ומהר"ט צהלון, שמהר"א מיקל ומהר"ט"ץ אוסר ומטעם זה אוסר להשליך הזבוב מן הכוס א"כ ישפוך גם כן קצת משקה עמה... וכתב הברכי יוסף דמסתימת הפוסקים שלא חילקו בזה משמע דפסולת מתוך אוכל אפילו באופן זה חייב".

7 יתכן שיש לדחות ראיה זו, שהרמב"ן מדבר על מקרה שמפריש פסולת מתוך האוכל שנמצא כבר בפיו, שבזה ברור שיש להתיר, אך אנו מתייחסים למקרה בו אדם בורר את הפסולת סמוך מאד לאכילה אך קודם שהכניסו לפיו. ואכן, כך הבין החזון אי"ש (נר, א) בדברי הרמב"ן.

8 אף ראיה זו אינה מוכרחת כלל, שהרי הרא"ש כתב טעם יסודי יותר שלא שייכת ברירה באופן זה ואין ראיה מדבריו שיאסור בנידוננו, שאפשר שאם הוא באופן שבידרנו שזוהי דרך אכילתו אף הוא יודה להתיר, אלא שבנידון דידן אין זו דרך אכילתו ולפיכך הוצרך להתיר על פי דרכו.

אותו המאכל בחול לא נתיר ברירה כזו בשבת רק בגלל שמדובר בשעת האכילה⁹.

שיטת רש"י והתוספות

כפי שהזכרנו לעיל, לשיטת התוס' יסוד ההיתרים בברירה הוא מפני שמדובר בשינוי מדרך המלאכה, וכשיטה זו כתב גם רש"י בסוגיה ותוס' רי"ד (ספר המכריע ג). אולם, אם נבין שיסוד ההיתר באוכל ביד לאלתר הוא מפני שאין דרך לברור בצורה כזו, יקשה למה חייב כשבורר ביד פסולת שלא לאלתר, והלא ברר ביד ואין דרך ברירה בצורה כזו?! ועוד, למה חייב כשבורר אוכל ביד שלא לאלתר, והלא אין דרך ברירה לא ביד ולא באוכל מתוך פסולת?! לכן, נראה שיש לפרש את ה"שינוי" עליו אנו מדברים בשונה ממובנו הרגיל.

משמעות הדברים היא שברירה בכלי דומה לדרך ברירה בפני עצמה, וכן ברירת פסולת מתוך אוכל וכן ברירה לשם שימוש לאחר זמן. לכן, רק ברירת אוכל מתוך פסולת ביד ולאלתר מופקעת מדרך ברירה והוי שינוי גמור. במילים אחרות, מאפייני "דרך ברירה" הם לאחר זמן, בכלי ופסולת מתוך אוכל, ובכל מצב שאחד הנתונים קיים מדובר בדרך ברירה והדבר אסור. רק כשלושת המאפיינים של דרך ברירה חסרים הוי שינוי מדרך ברירה ומותר¹⁰.

בין גישת הרמב"ן לגישת רש"י והתוס'

שתי הדרכים השונות להסבר היתרי הברירה באות לידי ביטוי במספר מחלוקות הלכתיות, וננסה לסקור כמה מהן.

א. כתב הרשב"א:

מסתברא דהא דפריס סילקא דוקא במחתך דק דק כדי לאוכלו למחר או אפילו לבו ביום ולאחר שעה, לפי שדרכו של סילקא לחתכו דק דק בערב בשולו, וכל שדרכו בכך ומניחו לאחר שעה – חייב. אבל לאוכלו מיד – מותר, **שלא אסרו על אדם לאכול מאכלו חתיכות גדולות או קטנות**. דכענין שאמרו לענין בורר... כל שאוכל לאלתר **כדרך שדרכו של בני אדם לאכול**, אף על פי שיש באותו צד בעצמו חיוב חטאת בשמניח לאחר זמן ואפילו לבו ביום, והכי נמי דכוותה היא. (שו"ת ח"ד, עה)

9 וראה עוד חזון אי"ש נד, ב-ג.

10 ההבדל היסודי בין גישה זו לגישת הרמב"ן הוא שכאן המתיר הוא השינוי מדרך הברירה ואילו בשיטת הרמב"ן דרך האכילה היא המתיר.

ניתן לראות שהרשב"א מרחיב את היתר לאלתר גם למלאכות אחרות כטוחן וכדומה. והעיר כנגדו בשלטי הגיבורים:

ותמיהני עליו, דכיון דהאיסור הוא משום טוחן מה לי טוחן לבו ביום או לאלתר או למחר – וכי כל המלאכות כולן שרי לעשותן בדצריך לאותה מלאכה לאלתר? ואל תשיבני מברירה שהתירו לברור כשרוצה לאכול לאלתר, דהתם טעמא דבכהאי גוונא שהתירו לא הוי דרך ברירה. (אות א)

ושורש מחלוקתם מצוי בתוך דבריהם, שהרשב"א סבור שהיתר לאלתר מבוסס על דרך אכילה, כשיטת הרמב"ן, ולכן שייך באופן עקרוני להרחיבו למלאכות אחרות, ואילו שלטי הגיבורים סבור שיסוד ההיתר הוא מפני שאין זו דרך ברירה, כשיטת רש"י והתוס', וממילא אין מה ללמוד ממלאכת ברירה למלאכות אחרות.

ב. השו"ע (שכ, ה) הביא מחלוקת בשאלה אם מותר לסחוט בשבת פירות בוסר לתוך אוכל¹¹: רבנו תם אוסר מפני שהבוסר אינו ראוי לאכילה, ואילו מקצת אחרונים הבינו שכיוון שמדובר באוכל מתוך פסולת אין לאסור אלא כשסוחט לשם שימוש לאחר זמן.

המשנה ברורה (שם, ס"ק כ) כותב בשם המגן אברהם לאסור אף לאלתר, כיוון שדרך הסחיטה של פרי בוסר היא אוכל מתוך פסולת ולכן זוהי דרך ברירתו ולא שייך בזה היתר לאלתר. לעומת זאת, מדברי המגן אברהם עצמו משמע שאוסר מטעם אחר:

אלא הטעם בבורר בידו לאכול לאלתר לא מקרי ברירה דהוי דרך אכילה, וכך הטעם במחתך לאכול לאלתר... ולהכי בקינון ותמחוי אסור לברור אפילו לאכול לאלתר וכן פסולת מתוך האוכל אסור, ומה כל שכן דאסור לסחוט בוסר. תדע, דהא כתב הר"ן טעמא דאסור חליבת עז משום בורר אוכל מתוך פסולת, אטו יהא מותר כדי לאכול לאלתר? ! אלא ודאי כדאמרן ודבר פשוט. (שם, ס"ק ז)

מדבריו נראה שסחיטת בוסר אינה דרך אכילה ולכן הדבר נאסר¹². אם כן, מצינו שהמגן אברהם והמשנה ברורה פירשו את דעת האוסרים בשני ניסוחים שונים המשקפים את שתי התפיסות הנ"ל במחלוקת הראשונים.

11 להלן נראה שמותר לסחוט בשבת פירות לתוך אוכל, ופרטי הדין יתבהרו בפרק העוסק במלאכת דש. בהקשר שלנו אנו נתייחס לאיסור סחיטת פירות בוסר כבורר.

12 ונראה להסביר שכיוון שבדרך כלל לא סוחטים את הבוסר ממש בשעת אכילה, לא שייך להתיר סחיטת

פירוק השלישיה

עד עתה עמדנו על יסודותיהן של שיטות הראשונים ההולכים בדרכו של ר' חננאל ומתירים ברירה רק אם מדובר באוכל מתוך פסולת ביד ולאחר. כעת נסקור שיטות שונות בסוגיה המתירות ברירה גם באופנים נוספים.

שיטת ספר המכריע

לשיטת ספר המכריע ישנם מספר כללים בברירה:

- א. ברירת אוכל מתוך פסולת: לשם שימוש לאחר זמן פטור ולאחר מותר, גם אם בורר בנפה וכברה.
- ב. ברירת פסולת מתוך אוכל: לשם שימוש לאחר זמן חייב, ואילו לאלתר – אם ברר בנפה וכברה חייב ואם ברר בידיו מותר.

וכך נראה לפרש שיטה זו: ברירת אוכל מתוך פסולת היא שינוי בדרך הברירה ולכן לעולם לא חייבים מדאורייתא על ברירה כזו¹³ ורק מדרבנן אסרו אותה. ניתן להציע שני הסברים מדוע ברירת אוכל מתוך פסולת לאלתר מתירה את הברירה גם מדרבנן:

1. גם ברירת אוכל מתוך פסולת וגם ברירה לאלתר הם שינויים מדרך הברירה הרגילה. ברירת אוכל מתוך פסולת היא שינוי אחד ולכן אסורה רק מדרבנן, ואילו ברירה כזו לאלתר היא שינוי כפול ולכן מותרת לגמרי.
2. ברירת אוכל מתוך פסולת היא שינוי מדרך הברירה הרגילה, ואילו ברירה לאלתר הופכת את הברירה לדרך אכילה. ברירה בשינוי מותרת מדאורייתא ואסורה מדרבנן, אך אם מדובר בדרך אכילה הברירה מותרת אף מדרבנן¹⁴.

לעניין ברירת פסולת מתוך אוכל, נראה שספר התרומה סבור שהיא נחשבת כדרך ברירה אף כשהיא נעשית ביד¹⁵ ולכן היא אסורה מדאורייתא, אבל אם

בוטר לאלתר מצד "דרך אכילה".

13 האגלי טל (בורר א, כא) הסתפק בשיטתו אם אוכל מתוך פסולת בנפה וכברה לשם שימוש לאחר זמן חייב או לא, אך מפשטות דבריו נראה שאין לחייב. וכן כתב להדיא נכדו הרי"א בפסקיו בשם זקנו שהאיסור הוא מדרבנן בלבד.

14 וראה להלן בעניין פסולת מתוך אוכל הסבר נוסף להיתר לאלתר, שכל שהוא ביד ולאחר מופקע מדרך ברירה אף מדרבנן.

15 ספר המכריע כותב כך במפורש: "שגם ביד דרך העולם הוא לברור ולהניח לאוצר, שכן אדם שיש לו דבר מועט בוררו יד על יד והלכך חייב חטאת".

עושה כן לאלתר מותר. ברירה לאלתר ביד מנוגדת מהותית לדרך ברירה הרגילה משום שברירה במהותה מיועדת לאוצר. זו הנעשית ביד ולא לאלתר חותם הצריכה המיידית מוטבע בה, ולכן אין בה אפילו איסור דרבנן. אפשר היה לדחוק שהיתר לאלתר נובע מצד דרך אכילה, אך נראה יותר שיסוד זה קיים לדעה זו רק לאחר שהורדנו את האיסור לרמת דרבנן¹⁶.

שיטת רש"י

כתבו ראשונים (ראה הערה 43) בדעת רש"י שברירת אוכל מתוך פסולת מותרת לאלתר אפילו בנפה וכברה¹⁷, והאגלי טל הוסיף (בורר א, ט) שרש"י מתיר אף ברירת אוכל מתוך פסולת ביד לאחר זמן.

ונראה לומר שלדעת רש"י ברירת פסולת מתוך אוכל נחשבת כדרך ברירה אף כשהיא נעשית ביד¹⁸. ברירת אוכל מתוך פסולת ביד היא שינוי גמור ולכן היא מותרת אף לשם שימוש לאחר זמן. ברירה כזו בכלי אמנם נחשבת כדרך ברירה מצד השימוש בכלי ואינה מהווה שינוי גמור, אך אם הוא עושה זאת לאלתר אין זה "דרך בוררים", כלשון רש"י – כלומר, זו דרך האוכלים ולא הבוררים – ולכן הדבר מותר.

עולה כי שינוי בברירה לדברי רש"י קיים רק בצירוף שני גורמים: ברירת אוכל מתוך פסולת וברירה ביד. לשיטתו, היתר לאלתר בנפה וכברה הוא דווקא באוכל מתוך פסולת, מפני שלא לאלתר נחשב דרך אכילה רק בבורר אוכל מתוך פסולת או לחילופין מפני שברירת פסולת מתוך אוכל נחשבת לעולם כדרך ברירה¹⁹.

16 שהרי לשיטה זו אין היתר לברור בנפה וכברה לאלתר מצד דרך אכילה. והשווה עם שיטת רש"י להלן.

17 ז"ל התוס': "פירש בקונטרס דהיינו ברייתא דלעיל. וקשה לר"י, דלמאי דמוקמינן לה בנפה וכברה משמע דווקא לבו ביום אסור אבל לאלתר אפילו בנפה וכברה שרי?" (עד ע"א, ד"ה והתניא), וראה גם רמב"ן שם.

18 וכן ידויק מדבריו על המשנה, עג ע"ב, ע"ש.

19 כתבנו כל זה על פי הבנת ראשונים ואחרונים ברש"י, אבל אפשר שרש"י סבור כר' חננאל שאין להתיר אלא ברירת אוכל מתוך פסולת ביד ולא לאלתר. לפי הסבר זה, מה שנאמר בגמרא "הא בנפה וכברה הא בקנן ותמחוי" אינו כדי להעמיד הברייתא של אביי שהתיר לאלתר בנפה וכברה, אלא כדי להעמיד דברי ר' יוחנן מדפתי בנפה וכברה. כמו כן, דברי רב אשי נאמרו בקנן ותמחוי אבל נפה וכברה חייבים בכל ענין, וכן רב אשי ור' יוחנן מדפתי מתייחסים לנפה וכברה בהם חייבים אפילו על ברירה לאלתר. בקנן ותמחוי פטור אבל אסור ולא פליגי, מר אמר חדא ומר אמר חדא. ולשם הבנת העניין עיין היטב בסוגיה עד ע"א, וכיצא בזה איתא בחידושים המיוחסים לר"ן ע"ש.

שיטת התוס'

מספר אחרונים (אגלי טל, בורר א, טז; ביאור הלכה, ד"ה מתוך אוכל) דייקו מדברי התוס' שלשיטתם מותרת ברירת פסולת מתוך אוכל ביד לאלתר, ואילו ברירת אוכל מתוך פסולת ביד מותרת אף לאחר זמן. הם דייקו זאת מלשון התוס' בסוגיה, וז"ל:

ולא ידענא אי משום דקסבר אוכל מתוך פסולת אסור – פירוש, לא ידענא מה שלא ביררם תחלה קודם שהביאם לפניהן. אבל אין לפרש מה שלא ביררם בשעה שהניח לפניהם, דאם כן מאי קאמר 'אי משום דקסבר אוכל מתוך פסולת אסור', דהא לכו"ע שרינן אוכל מתוך פסולת לאלתר.

לדבריהם הספק של הגמרא הוא האם להתיר אוכל מתוך פסולת לאחר זמן ופשיטא שלא לאלתר מותר. ולפי זה סבר הש"ס שאוכל מתוך פסולת אפשר להתיר גם לאחר זמן, וממילא אביי שהתיר רק לאלתר היינו גם בפסולת מתוך אוכל²⁰.

ולפי הסבר זה יש לומר שלשיטת התוס' אף ברירת פסולת מתוך אוכל ביד היא דרך ברירה ולכן חייבים עליה לאחר זמן. אם עושה זאת לאלתר הדבר מותר מפני שלא לאלתר אינו דרך ברירה, או לחילופין כיוון שברירה לאלתר שלא בכלי היא דרך אכילה. ברירת אוכל מתוך פסולת ביד לאחר זמן מותר מפני שנחשב שינוי כפול – גם ברירת אוכל מתוך פסולת וגם ברירה ביד.

שיטת הריטב"א החידושים המיוחסים לר"ן

כתב הריטב"א ובחידושים המיוחסים לר"ן שאפשר שאביי ורב המנונא חולקים: אביי מתיר רק ברירת אוכל מתוך פסולת ביד ולאלתר ובשאר האופנים מחייב, ואילו רב המנונא סובר שברירת אוכל מתוך פסולת לאחר זמן אסורה רק מדרבנן. סברתו של רב המנונא היא כנראה שברירת אוכל מתוך פסולת ביד נחשבת שינוי ואסורה רק מדרבנן, ורק לאלתר מתיר לגמרי מפני שמדובר בדרך אכילה. לכן, ברירת אוכל מתוך פסולת ביד לאחר זמן אסורה מדרבנן.

20 ובמקצת דבריהם הסכים הריטב"א על אתר בשם התוס', על אף שלא ברור שהריטב"א מדבר על התוספות שלנו. אמנם, נדמה שמדברי התוס' שלפנינו אין הכרח כלל לדיוק זה, שאפשר שכוונתם היא שהספק בסוגיה הוא בגרדי לאלתר: האם לאלתר הוא דווקא כשמיסב על השולחן או אפילו בהכנה לקראת הסעודה. וזהו מה שאמרו התוס' "מה שלא ביררם תחלה קודם שהביאם לפניהן", דהיינו שזו היא ההתלבטות בסוגיה – האם לאלתר דווקא בפניהם או גם קודם לכן. ממילא, אפשר שהתוס' מודים לר' חננאל שההיתר הוא רק בבורר אוכל מפסולת ביד ולאלתר (כפי שמבואר בדבריהם, ד"ה והתניא). ואדרבה, מכך שאסרו בסוגיית תורמוסים ברירת פסולת מתוך אוכל ולא חילקו כלל בין לאלתר ובין לאחר זמן נראה שיש לחייב בכל עניין.

אמנם, בחידושים המיוחסים לר"ן נוסף פרט מעניין. לדעתו הבורר בידיו אוכל מתוך פסולת לצורך מחר חייב חטאת אף לדעת רב המנונא. ונראה לומר שאף שברירת אוכל מתוך פסולת ביד היא שינוי, אם עושה כן למחר זה הופך להיות ברירה למגמת אוצר והדבר "מתקן" את השינוי.

סיכום

לסיכום פרק זה נדגיש מספר סברות עקרוניות שהנחו אותנו בפירוש השיטות השונות:

1. אפשר שגם ברירה לשם מגמה שונה הופכת את הברירה לברירה בשינוי אף שהפעולה עצמה נעשית כרגיל, בשונה מהמושג 'שינוי' ביחס למלאכות אחרות (כלאחר יד, כתיבה בשמאל וכדומה).
2. אפשר שברירה נחשבת כברירה בשינוי רק אם מצטרפים שני גורמים השונים מהברירה הקלאסית.
3. אפשר ששינוי אחד בדרך הברירה הופך את הפעולה לאסורה מדרבנן והשינוי השני מתיר אותה לגמרי.
4. אפשר שברירה בדרך אכילה מתירה איסור ברירה מדרבנן, ויתכן שאף איסור מדאורייתא.

אמנם, באגלי טל הלך לאורך כל הדרך בכיוון שונה. לשיטתו המחלוקת בין הפירושים השונים היא לגבי דרך הברירה הנחשבת כאב המלאכה וכן לגבי הדרכים הנחשבות כסטיות מאב המלאכה ולכן הן תולדות. על פי פרשנות זו קובע האגלי טל שהיתר הברירה לאלתר נוגע רק לתולדות ולא לאב המלאכה²¹.

גדרי תערובת

לכאורה נראה פשוט שאין לחייב משום בורר אלא כשהדברים מונחים בתערובת, דהיינו שהאוכל מעורב בפסולת או שמין אוכל אחד מעורב במין אחר. וכתב על כך בתרומת הדשן:

אמנם נראה דמאד היה כנגד סברת הלב דשני מינים שניכרים בהפרדתם חתיכות גדולות שמונחים יחד דיהא ברירה שייכא בהו, דלשון המרדכי

21 יש להעיר שיסוד הסברה הזו קשה, שהרי הן אבות והן תולדות אסורות מדאורייתא? ושמא יש לומר שאם התולדות חייבות בשבת מכוח האבות אזי ככל שהתולדה רחוקה יותר ממקור החיוב יש יותר מקום להתיר את הפעולה אם היא נעשית בצורות יוצאות דופן. יש להעיר כי השאלה האם החיוב בתולדות הוא מכוח האב או לא נוגעת למקור שממנו נלמדות התולדות בשבת, עיין שבת ע"א. ואפשר שהתלבטות זו היא גם שורש המחלוקת אם צריך להתרות התולדות בשם האבות, ואכמ"ל.

פרק 'כלל גדול' לא משמע הכי, דכתב 'הילכך יזהר אדם מיני פירות שנתערבו' כו' – משמע דווקא כשהם מעורבים ואינם ניכרים, אבל כהאי גוונא אף על גב דאין כל מין ומין מסודר בפני עצמו מכל מקום לא מיקרי מעורב. אפס, הואיל וכתב בסמ"ג דהבורר פסולת מתוך האוכל ואפילו בורר לאלתר חייב חטאת, אין לחלק ולהקל בלא ראייה ברורה. (ש"ת, טז)

בעקבות דבריו פסק הרמ"א (שי"ט, ג) שיש להחמיר בברירה "אף על פי שהחתיכות גדולות וכל אחת ניכרת בפני עצמה". המשנה ברורה מבאר שאף על פי שהן גדולות, כיוון שהן מעורבות ואינן מסודרות כל מין בנפרד הוי ברירה.

אמנם, כתב האור שמח:

דע דבורר גדרו הוא בדבר הבלול יחד ומשתמש כשהוא בלול... וזה שמעורר הירושלמי 'רמונין מגו רמונין, מעתה אפילו בני נשא מגו בני נשא'... ולפי זה בורר כלי מתוך כלי... הלא כל קערה משתמש בה בפני עצמה לא שייך בהו בורר... ואין זה לא בכלים ולא בבגדים. (ת, יא)

מתבאר מדבריו שעיקר ברירה היא רק בדברים המשתמשים בהם כשהם בלולים באופן שכל פרט מאבד את זהותו בתוך התערובת, אבל אם השימוש הוא בכל יחידה בנפרד הדבר לא נקרא תערובת כלל ולא שייך בהו ברירה. מתוך כך דייקו הציץ אליעזר²² והרב עובדיה יוסף שברירה בסכו"ם, בבגדים וכדומה, מותרת²³.

בעקבות דיון זה עולה שאלה יסודית בדיני בורר: עד כמה צריכה להיות זיקה בין החלקים השונים המצויים יחדיו על מנת להגדיר אותם כתערובת? כפי שראינו, לדעת האור שמח כאשר השימוש בכל אחד מהמרכיבים השונים נעשה בנפרד הם אינם נחשבים כתערובת.

באופן בסיסי נראה לומר שכאשר ישנה קבוצת פריטים בה אין לכל פריט זיהוי עצמי אלא זיהוי קבוצתי, הדבר נחשב תערובת. לעומת זאת, אם אפשר לזהות כל פריט לעצמו אין זו תערובת. האור שמח מחדש שקבוצת פריטים שמהווה תערובת מההיבט הטכני אסורה בברירה רק אם גם פונקציונאלית משתמשים בהם ביחד.

אמנם, הלכה למעשה נהגו להחמיר בכך כפי שהבאנו למעלה מדברי הרמ"א.

22 אולם, מה שכתב הציץ אליעזר להשוות דברי האור שמח הנ"ל לדברי המשנה ברורה שכתב שבשני מיני אוכלים שמונחים זה על זה מותר לסלק המין העליון כדי להגיע לתחתון נראה שאינו כן, כי מדברי המשנה ברורה עולה שכששני המינים מונחים זה על זה כלל אינם מעורבים. לדעתו כשהמינים מעורבים יש בהם ברירה אף כשמשתמש בהם בנפרד.

23 ברירה בדברים שאינם אוכל תידון בהמשך.

היתרים נוספים בברירה

הבורר אוכל מתוך פסולת... בנפה ובכברה חייב... ואם בירר בידו כדי לאכול לאלתר מותר. הבורר אוכל מתוך הפסולת בידו להניחו אפילו לכו ביום – נעשה כבורר לאוצר וחייב. הבורר פסולת מתוך אוכל אפילו בידו אחת – חייב. (שיט, א-ד)

מדברי השו"ע נראה בפשטות שהכריע כר' חננאל ולכן התיר ברירה רק אם מתקיימים שלושה תנאים: אוכל מתוך פסולת, ביד ולא לתר. עולה מדבריו כי כל ברירה באופן אחר אסורה מדאורייתא²⁴. אמנם, האחרונים התירו להקל בברירה במצבים מסוימים, אם לכתחילה ואם בדיעבד. נסקור חלק מהם.

פסולת מתוך אוכל לאלתר

על דברי השו"ע שברירת פסולת מתוך אוכל לאלתר אסורה מדאורייתא כתב בספר מאמר מרדכי כך:

מכאן נראה ברור דמה שנוהגין בסעודות גדולות וכיוצא לקרוע הדג מגבו ולהסיר השדרה שבאמצע, דיש ליזהר בשבת מלעשות כן דהוה ליה בורר פסולת מתוך אוכל דחייב אפילו בלאלתר, אלא יניח השדרה שם ולא ישליכנה לחוץ; וכן יזהר כל אדם שלא להשליך עצמות הבשר לחוץ אלא בדרך אכילה, דהיינו עצם שיש עליו קצת בשר יאחז בו לאכול ממנו ולהשליכו אחר כך מידו ואותו שאין עליו בשר אל יגע בו אלא יאכל הבשר והעצמות יישארו בקערה ואחר כך ישליכם אם ירצה.

אולם, בביאור הלכה ביקש ללמד זכות על המקילים בכך מכמה טעמים:

- א. ניתן לסמוך על הפוסקים המתירים אפילו ברירת פסולת מתוך אוכל לאלתר (תוס' אליבא דהריטב"א והאגלי טל).
- ב. אם ברירת העצמות נעשית בשעת אכילה ממש יש מקום לסמוך על הפוסקים הסוברים שמותר לברור פסולת מתוך אוכל בשעת אכילה ממש, כפי שהתבאר לעיל.
- ג. אם מדובר בברירת עצמות רכות הראויות לאכילה ולפעמים אוכלן, אין העצמות חשובות לפסולת וממילא אין כאן ברירה. אמנם, נראה שמי שלעולם אינו אוכלן לגביו הרי הם כפסולת.

24 למעט ברירה בקנון ותמחוי שיש בה איסור דרבנן בלבד. ויש לעיין אם הדבר אסור מדרבנן בכל אופן או שיש אופנים שגם ברירה בקנון ותמחוי תחייב מדאורייתא.

ד. חידש היש"ש (ביצה א, מב) שמותר לברור קליפות אגוזים ובוטנים אפילו על ידי הוצאת הקליפות כיוון שהקליפות והפרי חשובים דבר אחד. לדבריו, קודם הברירה עדיין לא חל שם פסולת על הקליפות ולכן פעולת הוצאתן אינה אלא תיקון אוכל ומותרת. לכאורה ניתן להרחיב את דבריו גם לעצמות עופות ודגים²⁵.

וז"ל בסיום דבריו:

מכל מקום, בעניין זה דבלאו הכי יש הרבה סברות להקל וכנ"ל, לא נוכל למחות ביד הנוהגין להקל. אבל לתקן דבר זה אלאחר זמן כמו שנוהגין בסעודות גדולות יש ליזהר מאד... וכל זה בעצמות שיש עליהם בשר, אבל אותם העצמות שאין עליהם בשר כלל יש ליזהר שלא לבררם ולהשליכם מעל הקערה קודם האכילה, דהוה ליה פסולת מתוך אוכל דשייך בו ברירה אפילו בלאחר, אלא יטול הבשר והעצמות יישארו בקערה.

וסיכם את הדברים האגרות משה, ביחס לשאלה האם מותר להסיר העצמות מהדג כשאי אפשר להסיר הבשר:

בהכנת דג לקטנים יש להתיר על פי הפרי מגדים באשל אברהם סימן שכ"א²⁶, וגם במשנה ברורה (שם) פסק כן, ולכן כשמכין לקטנים הוא כאי אפשר. אבל לגדולים הא אפשר לאכול בפיו ולזרוק מפיו את העצם, ואם יארע אופן שאי אפשר שלא ירגיש בלעיסתו יש להתיר אבל סמוך מיד לפה. (ח"ד, עד)

פסולת מרובה

כתבו התוס':

משמע דאוכל מתוך פסולת אין דרך ברירה בכך. וקשה, דבריש פרק 'תולין' אמרינן 'מה דרכו של בורר, בורר אוכל מתוך פסולת'? ויש לומר דהתם בפסולת מרובה על האוכל, הוי אוכל מתוך פסולת דרך ברירה. (עד ע"א, ד"ה בורר)

25 ועיין בדברי המאמר מרכזי שכתב לדחות הטענה שהיש"ש התייחס רק לקליפה של פרי הנחשבת כ'שומרת לפרי' ולכן היא חלק ממנו, והסביר שמדובר בסברה עקרונית שכל עוד לא נפרד האוכל הוא נחשב יחידה אחת. יש להעיר כי החזון אי"ש (נד, ג-ד) דחה את דברי היש"ש כיוון שבירושלמי מחייבים על קילוף אם הוא לאחר זמן. הוא מוסיף כי אין ללמוד היתר מקילוף בצלים כיוון ששם אי אפשר בדרך אחרת, וברגים וכדומה בהם אפשר להוציא את הבשר מן העצמות עדיף לנהוג כן.

26 שהסביר את ההיתר של קילוף פירות אף שהוא פסולת מתוך אוכל בכך שאי אפשר בדרך אחרת.

ועל פי זה פסק הטור:

וכיצד הוא בורר? אם יש טורח בברירת האוכל יותר מברירת הפסולת בורר כדרכו לזרוק הפסולת, ואם יש יותר טורח בברירת הפסולת, כגון שהוא דק, נוטל אוכל ומניח הפסולת. וכל זה כשהאוכל מרובה על הפסולת בכמותה, ומשכחת באוכל מרובה שאפילו הכי יש טורח יותר בברירת הפסולת כגון שהוא דק כדפרישן, אבל אם כמות הפסולת מרובה – אסור אפילו לטלטלו, שהאוכל בטל ברוב הפסולת. ומכל מקום, לזים ובטנים שנשתברו ועדיין מעורבין בקליפתן, אף על פי שהקליפות מרובות על האוכל לא מיקרי פסולת מרובה על האוכל כיון דאורחיהו בהכי, והווי כמו שומר לפרי. (שי"ט)

יש שכתבו לפרש דברי הטור בכך שמעיקר הדין מותר לברור ביד לאלתר הן אוכל מתוך פסולת והן פסולת מתוך אוכל, אלא שחכמים סברו שיש למעט בטרח ולכן קבעו לנהוג בברירה לפי הצד בו יש טרח קטנה יותר, בין אם מדובר בברירת אוכל מתוך פסולת ובין אם מדובר בברירת פסולת מתוך אוכל.

בספר עבודת הקודש להרשב"א (בית מועד א, ה) כתב עיקרון בעניין ברירה ביום טוב: כל שבשבת חייב חטאת ביום טוב אסור וכל שבשבת אסור מדרבנן ביום טוב מותר לגמרי. לפי עיקרון זה יוצא שכיוון שבית הלל התירו ביום טוב הן ברירת פסולת מתוך אוכל והן ברירת אוכל מתוך פסולת, כנראה שאף בשבת הוא רק איסור דרבנן. והיינו כפי הפירוש שהבאנו בטור. וכבר העיר המגיד משנה בהלכות יום טוב (ג, טו) על דברי הרשב"א שאין הכלל שהביא נכון, שהרי ברירת פסולת מתוך אוכל בשבת היא איסור תורה ואילו ביום טוב היא מותרת.

ואפשר שיש להסביר את דברי הטור בצורה שונה. לשיטתו, ברירה ביד לאלתר מותרת מדאורייתא רק אם היא לא נעשית בדרך ברירה. כדי להסביר מה נחשב דרך ברירה כותב הטור שהדבר תלוי ברוב ומיעוט – כלומר, דרך ברירה היא לסלק המועט. לכן בשבת חייב לברור על ידי נטילת המרובה דווקא ביד לאלתר, על מנת שהדבר לא יהיה כדרך ברירה. ואכן, כך כתבו מקצת פוסקים (אגלי טל, בורר, ס"ק ג בשם מגורה הטהורה).

אולם, רוב הפוסקים הכריעו להלכה שמותר לברור אוכל מתוך פסולת לאלתר אף באוכל מועט ופסולת מרובה, ואין לברור פסולת מתוך אוכל כלל. (אגלי טל שם;

שביתת השבת; באר רחובות ב, ועוד).